

KUR'AN'IN BAZI AYETLERİ ÇERÇEVESİNDE NEFS KAVRAMININ İNSAN DAVRANIŞLARINA ETKİSİ THE EFFECT OF NEFS CONCEPT ON HUMAN BEHAVIORS IN THE FRAMEWORK OF SOME VERSES OF THE QUR'AN

Musa TURŞAK*

Öz

İnsanı ülvi bir amaçla yaratan Allah (c.c), onu yeryüzünde kendi adına hareket edebilsin diye çeşitli kabiliyetlerle donatarak halifelik göreviyle görevlendirmiştir. Bu kabiliyetlerin bir kısmı nefsin “fücür” boyutuyla ilgili olup olumsuz, bir kısmı ise yine nefsin “takva” boyutuyla ilgili olup olumlu mahiyettedir. İnsanın varoluş gayesinin gerçekleşebilmesi ve Allah nezdindeki makamının belirlenebilmesi için birbirine taban tabana zıt olan bu kabiliyetlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kabiliyetler sarmalında yaşayan insanın yapması gereken en önemli husus; nefsin fücür boyutundan kaynaklanan olumsuz duyguların baskısına karşı gerekli direnci ve kararlılığı gösterip yaratılış gayesine göre hareket edebilmesidir. Böyle davranması halinde “ahsen-i takvim” denilen en üstün varlık olmasına sahip olacaktır. Aksi halde -hayvani duygularla hareket etmesi ve arzularının arkasına takılması- “esfel-i safilin” denilen hayvanlardan daha aşağı bir seviyeye düşme riskiyle karşı karşıyadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, İnsan, Nefs, Özeleştirme, Davranış.

Abstract

Allah, Who created man with a chaotic purpose, appointed caliphate by equipping him with various abilities so that he could act in the name of himself on earth. Some of these capabilities are related to the va “fücür” dimension of the self and are related to the negative and some of them are related to the “takva” dimension. These capabilities, which are diametrically opposed to each other, are needed in order to realize the purpose of human existence and to determine the position in the eyes of Allah. The most important thing that a human being has to do in this spiral; is the ability to show the necessary resistance and stability against the pressure of the negative emotions arising from the fucur dimension. If he behaves like this, he will be the most superior being. Otherwise - moving with animal emotions and attaching behind desires- they are at risk of falling to a lower level than those called inferiority.

Keyword: Quran, Human, Self, Self-Criticism, Action.

GİRİŞ

Her dilde olduğu gibi Arapçada da birbirinden farklı anlamlar bir tek kelimeyle izah edildiği gibi bazen de bir kelime birçok anlama gelebilmektedir. Örneğin; altın, su ve göz kelimeleri “ayn” kelimesi ile izah edilirken “salat” kelimesi; dua, namaz, rahmet ve bereket anlamlarına gelmektedir (Erkan, 2006, 802). Aynı şekilde anlam bakımından oldukça geniş kapsamlı bir kelime olan “nefs”; hayat ve his kuvvetleriyle iradi hareket edebilen latif bir cevher olarak izah edilmektedir (Cürçani, 2014, 90).

Nefs, müennes bir kelime olup lugatte bir kimsenin her türlü zahiri ve batını, dünya ve ahirete bakan duyuları, manevi ve akli melekeleri, maddi ihtiyaç, arzu ve hevesleri, kendi öz varlığı, öz benliği, kişiliği, ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular gibi manalara gelmektedir (İsfahani, 2012, 1076). Nefs, Kur'an-ı Kerim'de temel psikolojik bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Ayetlerde nefis, “ruh” anlamında kullanıldığı gibi “zat ve öz varlık” mânasında da kullanılmıştır (Uludağ, 2006, 526; Çamdibi, 2014, 113). Müfessirler “nefs” kelimesini bedene ait şehvi ve gazabi arzular (Bkz. Kaf: 50/16.)olarak kullandıkları gibi, kötü vasıfları kendisinde toplayan, şerre sevk eden, şehvi istekleri kamçılayıp hayırlı ve iyi işlerden alıkoyan kuvvet anlamında kullanmışlardır. Bu bakımdan her ne kadar söz konusu kavram tasavvufi bir terim olarak görülse de, tefsirle ilgisi hiç azımsanmayacak derecededir (Demirci, 2016, 225). Konumuz gereği nefsin bu her iki yönünü ele alırken biz burada daha çok beden ve bedenden kaynaklanan hevâ, heves ve süflî arzularla ilgili olan nefsin üzerinde duracağız. Zira başlangıçta insan için birer hizmetkâr olan nefsin bu özellikleri kendi haline bırakıldığında sahibini yiyen bir canavar olma potansiyeli vardır.

Nefis ve ruh eş anlamlı isimlerdir. Her ikisi de aynı anlamı ifade ederler. Bunlar arasındaki fark zatla ilgili olmayıp; sadece nitelik açısından. Örneğin nefis kötü huyların, ruh da iyi huyların kaynağı ve temsilcisi kabul edilmişlerdir. Bunlar esasta birdir. Bunu biraz daha açabiliriz. İnsan ruhu veya nefsi hem kötülüğe hem de iyiliğe kabiliyetlidir. Ruhun kötülüğü temsil eden yönüne nefis, iyiliği temsil eden yönüne

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

de akıl denmiştir. Biz ruh veya nefis dediğimiz zaman aynı şeyleri kastetmiş olacağız. İnsan, ruh ve bedenden ibarettir. Onu, bedenden bağımsız olarak göz önünde tutmak söz konusu değildir. Ruhun bedendeki durumu güldeki gülsuyuna, kömürdeki ateşe benzer. O, canlılığın kaynağıdır (el-Cezviyye, 1993, 237, 279-80).

Nefs insanların yaşamını devam ettirebilmesi, ilerleyip yükselebilmesi, beslenip büyüebilmesi, üreyip çoğalabilmesi amacıyla gayret ve enerji kaynağı olarak, Allah'ın yarattığı bir mahlûktur (Songar, 1981, 25). Psikologlar, ruh bilimciler Kur'an'ın "nefis" adını verdiği unsuru, tekrar tekrar bulup ortaya çıkarmakla, sanki keşfedilmemiş bir şeyi yeniden keşfetmeye çalışmaktadırlar. Psikanalizcilerin "alt şuur" tabiri; içgüdüler, enstenktler; refleksçilerin şartlı ve şartsız refleksleri veya davranışçuların "otomatik-assosiyel" davranışları, bütün bunlar İslam'ın "nefis-i emmâre" telâkkisini başka başka isimlerle ifade etmekten öte bir şey değildir (Songar, 1981, 25). Nefis, Kur'an'da insanı faaliyete sürükleyen temel etken olarak açıkça zikredilir: "(Yusuf'un) gömleğinin üstünde yalan kan getirdiler. (Yakub): "Herhalde, dedi, nefisleriniz sizi aldatıp (kötü) bir işe sürükledi. Artık tek çarem gizlice sabretmektir. (Bu) dediğinize dayanmak için ancak Allah'tan yardım istenir!" (Yusuf, 18)

Yukarıdaki ayeti incelediğimizde "...nefisleriniz sizi aldatıp (kötü) bir işe sürükledi." ibaresinden, terbiye edilmemiş nefsin insanın duygu, düşünce ve davranışlarını etkileme kabiliyetine sahip olduğunu ve onu zaman zaman kötü fiillere sevk eden şeytanın işbirlikçisi olduğunu görmekteyiz.

Modern Batı psikanaliz ve psikolojisi özellikle Freudizm'in de etkisiyle insanı temelde kötü bir yaratık, genel toplumsal ahlaki değerlerin etkisiyle bastırılmış hayvani güdülerin tutsağı ve bu güdülerle toplum ahlakının çatışma alanı olarak değerlendirmekte ve onun problemlerini sadece tatmin edilmemiş hayvani arzularla görmektedir. Oysa insanın hem somut hem de soyut/ruhsal bir yapısı vardır. Başka bir deyişle insan hem çıplak gözle algılanan bir cisim (beşer) hem de basiretle idrak edilen bir ruhsallıktan (insan) mürekkeptir. Bunlardan birincisi insanın halk yönüyle yani beşeri arzularla, ikincisi ise emr yahut ruh tarafıyla ilgilidir. Beşeri arzuları hayatın devamı için birer vasıta olarak yaratan ve ruhi bir mekânizmaya onları idare eden Allah'tır: "Yaratmak (halk) ve programlamak (emr) Allah'a aittir" (A'raf: 54) ayetinde geçen halk, varlıkların maddi yapısını, emr ise bu maddi yapının programını gösterir. Halk somut ve mekânîk olanı, emr ise soyut ve ruhsal olanı temsil eder (Düzgün, 2013, 27).

Muhasibi (781-857)'ye göre nefis, varlığı reddedilemez fitri bir gerçektir. Yokedilmesi ve aşırı perhizlere maruz bırakılması da gerekmez. Ancak o, yapısı icabı, şehvet, hevâ ve fesada daha yatkındır. Bu yatkınlığı kamçılayan şeytan ise hedeflenen asıl düşmandır. Şu halde, eğer ortada yoğun perhiz, riyazet ve mücadele gibi muamelelere tabi tutulacak bir şey varsa, o da şeytan ve batını marazlardır. Kul, bunlarla bilgisi ve iradesiyle mücadele edip ortaya çıkan fesadı ıslah ederse, bizatihi ve tabii bir varlık olan nefsin ortadan kaldırması gerekmez (Muhasibi H. , 2011, 116). Görüldüğü gibi nefis mutlak kötü olmayıp, kötülüğü içinde barındıran bir yapıya sahiptir. Bu kötülüklerle mücadele etmede insan çaresiz değildir. İnsanın, varoluş amacını gerçekleştirmek ve her bakımdan kemale erebilmek için özeleştirel bir yaklaşımla bu kötü dürtülerle mücadele etmesi ahlaki bir sorumluluktur.

Gazâlî (1058-1111)'ye göre kalp, ruh, nefis ve aklın birbirinden farklı birçok anlamı vardır. Ancak bu dört kavram Rabbani ve ilâhî latifeyi ifade etme noktasında birleşir ve eş anlamlıdır. Allah'ın Âdem'e üflediği ruh ile itminana ererek Allah'a dönen nefis aynı şeydir. Gazzâlî nefsi "Rabbânî ve ilâhî latife", "mânevî bir cevher", "insandaki bilen ve algılayan latife", "hakiki insan", "insanın kendisi" şeklinde tarif eder; filozofların "nefis-i nâtika" dedikleri şeyin de bu ilâhî latife olduğunu söyler (Gazali, 1989, 3-4). İnsan esas itibarıyla nefisten ibaret olduğundan, "İnsan nedir?" sorusuna verilen cevaplar aynı zamanda, "nefis nedir" sorusunun da cevabı sayılmıştır (Taberi, 1992, 640-648).

İnsanın varlık sahasına çıkmasıyla beraber gündeme gelen ve Kur'an-ı Kerim'de değişik formlarla zikredilen nefis kavramı, insanın zihnini en çok meşgul eden olgulardan biri olmuştur. İnsanı diğer canlılardan ayıran temel özellik nefsin "fücür" ve "takva" denilen ve taban tabana birbirine zıt olan çift boyutudur. Halifelik misyonu için gerekli olan bu kabiliyetler sarmalında yaşamaya çalışan insanın yapması gereken en önemli husus; olumsuz duyguların akışına kendini bırakmadan, nefsin çocuksu ve mantıksız isteklerine karşı gerekli direnci göstermesi ve bunlara rağmen yaratılış gayesine göre hareket edebilmesidir. Aksi takdirde iradesi olmayan diğer canlılardan pek farkı kalmayacaktır. Bu bağlamda, yukarıda birçok anlama gelen hatta birbirine zıt anlamları ihtiva eden "nefis" kelimesinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Kur'an-ı Kerim'de kendisinden sık sık söz edilen "nefis" kimi yerde her türlü kötülüğün kaynağı olmakla beraber küstah, kimi yerde yaptığı kötülükleri gören ve bunlardan dolayı pişman ve mahcup olan, kimi yer de ise kemalatını ve iç huzurunu sağlamış, herşeyini kendisine borçlu olduğu Rabbine karşı itaatkâr olduğunu görmekteyiz. Nitekim çeşitli dini ve felsefi disiplinler nefsin bu versiyonlarını kendi anlayışlarına

göre yorumlamaya çalışmışlardır.

1. Kişilik Tipolojilerine Etki Eden Bir Varlık Olarak Nefs

İnsan nefsinin varlığı her zaman aynı, her hal ve durumda değişmeyen bir cevher değildir. İnsan nefsi, yaşayışı ve hareketleri itibarıyla, içinde bulunduğu psikolojik duruma göre değişebilen ve hakikatleri potansiyel olarak ihtiva eden bir cevherdir (Çamdibi, 2014, 140). Nitekim Gazali bu durumu şöyle izah etmektedir: Şahsiyet, rabbaniyet (tanrısalılık), şeytaniyet, sabuiyet (tahripkarlık) ve behimiyet (hayvanlık) asıllarından meydana gelen, herkesin şahsiyetine göre bunlardan bir terkidir. Bazılarında dördü de mevcut, bazılarında biri fazla diğerleri az olur. Bu asıllardan hayvanlık ve tahrip güçleri ile bunları teşvik edip kışkırtan şeytaniyet, aslını rabhani bir asıldan alan akıl, basiret nuru (Cürcani, 2014, 48) ile onlara hâkimiyet sağlarsa, şahsiyet itidale kavuşur. Akıl bunları idare etmekten aciz kalırsa onlar hakimiyeti ele geçirirler; akıl, onlara hizmet eder hale düşer; öfke ve şehvetlere kulluk etmek durumuna düşer. İnsanların çoğu bu durumdadır (Gazali, 1989, 108).

Allah Teala Kur'an'da insanı ilâhî hitaba muhatap kılarak onun sorumlu tutulmasına sebep olan nefsi, bazen mutlak olarak kötülüğü emreden, bazen yaptığı kötülükleri kınayan, bazen de daha ileri bir aşamada huzura eren şeklinde niteleyerek ona birbirinden farklı görevler yüklemiştir (Taberi, 1992, 4750). Kötülüğü aşırı derecede emreden nefse aynı derecede mukavemet etmek gerekir. Yani nefsi-i emmare zehrine karşılık nefsi-i levvame panzehri ile mücadele etmek gerekir. Bunun sonucu olarak manevi hastalıklardan kurtulma hali olan nefsi-i mutmainne meydana gelir. Manevi hayattaki bu yolculukta dikkat edilmesi gereken en önemli husus, şer'i sınırları sürekli çiğnemek isteyen nefsi-i emmareye karşı nefsi-i levvameyi takva ile diri tutmak ve özeleştirme ile nefsin gayrimeşru isteklerine karşı tavır almak-gerekir.

Psikoanalitik teoriye göre insanın ruhsal aygıtı derinlemesine göre üç kısımdan oluşur: En alta bulunan ve ruhsal aygıtın en önemli kısmını oluşturan bilinçli olmayan id, en üstte bulunan, otoritenin asıl rol oynadığı toplumsal değer ve yargıları temsil eden üst-benlik (süper ego) ve bu iki yapı arasında aracılık etme ve ruhsal aygıtın ahenkli bir biçimde çalışmasını sağlama işlevini üstlenmiş benlik yani ego. İd'teki içgüdüler mantık ve sınır tanımaz, yer ve zamanın uygun olup olmamasına bakmaksızın bir an evvel doyuma ulaşmak ister. Bu istekleri çoğunlukla dış gerçekliğe uymaz. Böyle bir durumda benliğin yapacağı ya id'den gelen içgüdüleri geri itmek, ya da onları mantığa ve toplum değerlerine uygun hale gelecek bir şekilde süzgeçten geçirerek bilinç düzeyine çıkmalarına izin vermektir (Göka, 1990, 360).

Kişilik psikolojisi nokta-i nazarından meseleye yaklaşırsak aslında İd kavramının karşısına terbiye edilmemiş nefis yani nefsi-i emareyi koyabiliriz. Nefsi-i emare ise zevk ilkesine göre işler ve hiç geciktirilmeden bütün arzularının yerine getirilmesini ister. Sonucu düşünmez. Bu güç, davranışlarda birincil süreçtir. Bu süreç, baskın olduğu zaman davranışı, bireyin düşünme ve akıl yürütme yolu değil, id'in istekleri ve eğilimleri biçimlendirir. Şayet id, yegâne kişilik birimi olsaydı, insanoğlunun hayvandan farkı kalmazdı. Bireyler id'in etkisiyle hareket edecek olsalardı ya bir kavga sonucu öldürülürler ya da ömürlerini hapisanelerde geçirirlerdi (Kara, 2004, 145-146).

Psikoanalitik teoriler, kişilik ve kişilik gelişiminin, insan ruhunun derinliklerinde oluşan olaylar ve çatışmalar tarafından belirlendiği düşüncesine dayanır (Güney, 2012, 315). Freud'un id tanımlaması, bu bilgileri Gazali'den aldığı düşünmektedir. Kaynak kullanılmadığı için net bir şey söylemek güç olsa da onun id tanımı, Gazali'nin "nefs-i emmare" olarak adlandırdığı kavramlarla örtüşmektedir (Tarhan, İnanç Psikolojisi, 2014, 180). Tevhid dini olan İslâm'ın bu kuvveleri ilâhî sıfatlara yakınlık derecelerine göre tasnif etmiş olduğunu görüyoruz. Bugün psikoloji mütehassıslarının incelediği tüm kuvveleri ile nefis, Kur'an'da üç şekilde geçmektedir: Nefsi-i Emmare, Nefsi-i Levvâme ve Nefsi-i Mutmainne.

Bir bedende bir veya birden fazla nefis bulunup bulunmadığı konusunda da farklı görüşler mevcuttur. İbn Kayyim el-Cevziyye, (ö. 751/1350) Allah'ın insanı nefsi-i emmare ve nefsi-i levvâme ile imtihan ettiği, imtihanı başaranlara nefsi-i mutmainneyi ikram ettiği belirtilerek aslında bunların bir tek nefisten ibaret olduğu sonucuna varmaktadır. Bu çerçevede genellikle bir bedende bir nefsin bulunduğu görüşü kabul edilmiştir. Bu kanaatte olanlara göre kötülüğü emretme, yapılan kötülüğü kınama ve itminana/huzura erme gibi farklı ve zıt sıfatlar bir nefsin değişik sıfatlarıdır (Çağrı, 2008, 200). Bazılarına göre ise bir bedende "emmare", "levvâme", "mutmainne" olmak üzere üç nefis mevcuttur. Bu üç nefis arasında devamlı bir mücadele vardır. Hangisi baskın gelirse beden onun hükmü altına girer.

1.1. Nefsi-i Emmare

İnsanın içgüdü ve ilkel isteklerini ihtiva eden (Çamdibi, 2014, 140), bedeni arzulara meyleden, hissi şehvet ve lezzetleri emreden nefstir. Kalbi süfli cihetlere doğru cezbeder. Nefis, bu mertebede kötülüklerin kaynağı ve kötü ahlakın menbaıdır (Cürcani, 2014, 91). Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimsenin nefsinin bir an bile ihmal etmemesi, başıboş bırakmaması ve sürekli onu gözetim altında tutması gerekir. Bu konuda

ön plana çıkan ve içeriğinde efendimizin tavsiyesini barındıran hadis şu şekildedir: “*insanın en büyük düşmanı iki koltuğu arasındaki nefsidir*” (Gazali, 1989, III/4). Bu yaklaşıma göre bireye en yakın düşman diye tavsif edilen nefis, terbiye edilmemiş ve günaha çok meyilli olan nefis-i emmaredir. Nefis-i emmarenin bu etkisiyle ortaya çıkan davranışlar, irsî yolla gelen içgüdüsel ve doğuştan (fitri) olan itici gücün (motivasyon) karşılığıdır. Bu etkin ve negatif nefis, nefsin ilkel ve terbiye edilmemiş, zımında ‘fücurunu’ taşıyan halidir. Aynı zamanda beden doğal isteklerine meyleden nefstir. Bütün ibtidai arzuların bulunduğu şehvetleri ihtiva eder. İnsanda ilk bulunan ve en zor te’dir edilen kuvvetler deposudur (Çamdibi, 2014, 134; Güney, 2012, 316). İnsanı kötülüğe sevk eden (Doğan, 2014, 1301), helake çağırın, şeytana yardım eden, hevâ ve heveslere uyan ve çeşitli kötülüklerle itham edilen hayvani nefstir (ed-Dimeski, 2006, 747). Dolayısıyla nefis-i emmare, insan varlığının en aşağı tabakası olup çocuksu istekleri ön planda olan, sorumluluktan ve hesap vermekten hoşlanmayan, hazcı ve shevi duygularını tatmin etmeyi en büyük amaç bilen ve insanın ruhen olgunlaşmasını engelleyen en büyük faktördür. Dolayısıyla insanın kendisine yönelik yapacağı değerlendirmelerde ön plana çıkan ve özeleştirinin merkezinde yer alan nefsin bu çeşididir. Çünkü özeleştirideyince her şeyden önce nefis-i emmareden kaynaklanan kötülüklerle mücadele akla gelir ki nefis-i emmare, fitratının gereği eleştiriyi de kapalıdır.

İslam âlimleri insanı tanımlamaya çalışırken, Kur’an’ın değişik âyetlerinde geçen insan nefsinin olumsuz boyutu olan nefis-i emmareyi, beden doğal isteklerine meyleden, lezzet ve duygusal şehvetleri (istekleri) emreden, kalbi alçak şeylere doğru çeken, kötülüklerin, kınanan ahlak ve fiillerin kaynağı olarak görmüşlerdir (Cürçani, 2014, 243; Tehanevi, 1998, II/222). İnsanı ve nefsi tasvir eden Muhasibi’ye göre nefis çift kutuplu olup iyiliğe de kötülüğe de meyillidir. Öyle ise nefis ne cisim, ne de cismin bir parçasıdır. Araz olmayıp cevherdir. Cismin, cisim olmasını sağlayan uzunluk, genişlik ve derinlik bizatihi nefste değil, onun hallerinde söz konusudur (Muhasibi H. , 2011, 111).

Nefsin insan hilkatinde bir nüve bir cevher olarak bulunması daha ilk insandan beri cari olan bir ilahî kanundur. Bu manada Hz. Adem yaratılırken bu hasseler onda derc edilmiştir. Nitekim yaratılıştan sonra Cennete konulan Hz. Adem bünyesinde negatif veya pozitif davranışlara ve kararlara dönüşebilecek nefis taşıyordu. Bu, bir ‘beşer’ olarak Hz. Adem’in bünyesinde cevher şeklinde bazı zaafiyetler ve meziyetler taşıdığını göstermektedir.

Hz. Âdem’in yaratılma sürecinde, meleklerin insan türü ile ilgili yaptıkları yorumlarda, onun bu olumsuz yönüne dikkat çekmektedirler. “*Yeryüzünde bozgunculuk çıkarırlar*” deyip dikkat çektikleri insanoğlunun bu olumsuz yönü, terbiye edilmemiş süfli duygularıdır. Çünkü nefis, şeytanın içinde gizlendiği bir mahzen olup, onun aracılığıyla insanın aleyhine yardım ve destek alır (Muhasibi H. , 2011, 26).

Yeryüzünün yetkin ve müstesna varlığı olan insanın, yaratılış gayesine uygun yaşamasını engelleyen en önemli engel bu terbiye edilmemiş olan nefis-i emaresidir. Allah’a kulluk gayesi ile yola çıkan insan, bu yolda istikrarlı bir şekilde yürüyebilmesi ve menziline istikamet üzere ulaşabilmesi için her şeyden önce “nefis muhasebesi” veya deyim yerinde ise “nefis muharebesi” dediğimiz, nefsin süfli arzularını bastırması, terbiye etmesi, ferdin kendi kendini kontrol etmesi olarak da bilinen otokontrol mekânizmasını çalıştırması gerekir. Bu mekânizmayı çalıştırarak kendisinden beklenen tutarlı fiilleri gerçekleştirmek, diğer varlıklardan farklı olarak, insana verilmiş olan akıl ve irade melekesi ile mümkündür.

Yaratılış ağacının nadide meyvesi olan ve kendisine “zübde-i âlem” denilen insanda bitkisel ve hayvansal hayat ve özellikleri vardır. Kişinin bedeni faaliyetlerini tanzim eden biyolojik yapısı, ruhun-kalbin emrindeki aklın yönlendiriciliğinde hareket etiğinde gerçek insani görev ve fonksiyonunu yerine getirebilmektedir. Ancak, tamamen dünya hayatına dönük ve başboş bırakıldığında; yiyen, içen, çiftleşen, cahil, cimri, muhteris, kibirli, kiskanç, kindar bir yaratık haline getirir. Devamlı şehvet ve gazap kuvvetinin etkisiyle hareket eden böyle bir insana veya insanı bu yöne çeken kuvvetlere nefis-i emmare denir ki, insanın insanlığı bu nefisle, daha doğru bir deyişle, kişiliğin bu yönüyle mücadele etmesinde yarar. Nefsin bu türden ilkel istekleri olmakla beraber insanda asıl olan ulvi değerlerdir. İşte Yakup (a.s)’ın “...nefisleriniz sizi aldatıp (kötü) bir işe sürükledi” demesi ve Yusuf (a.s)’ın uğradığı tüm iftira ve karalamalara rağmen özdeğerlendirmesini yaparken;

وَمَا أَنْزَلْتُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ

“(Yine de) ben kendimi bütünüyle temize çıkarmaya çalışmıyorum. Çünkü Rabbimin merhameti olmadıkça, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir” (Yusuf:18) demesi nefsin bu aşamasının ne kadar riskli olduğunu ve bu durumda nasıl davranılması gerektiğini en güzel bir şekilde izah etmektedir.

Yakup (a.s) ve Yusuf (a.s)'ın bahsettikleri nefis bu türden yani ilkel istekleri olan, Allah'ın rızasını gözetmeyen ve her istediğini yapan, günah işlemeye çok istekli ve kişiyi sürekli günaha sevk eden nefistir (Taberi, 1992, 142). Görüldüğü gibi bu âyet nefsi; kötü dürtülerin kaynağı, arzu edilen şeylere doğru insanı zorlayan, daima insana kötülüğü yoğun bir şekilde emreden ve dayatan negatif bir yapı şeklinde takdim etmektedir. O halde buna karşı aynı oranda mücadele etmek gerekir.

Âyette geçen "*kötü olanı emretmeye alışıktır/yatkındır*" ifadesinden kasıt, çoğu zaman akıl ve sağduyunun ahlaken iyi ve olumlu bulmadığı yöne sürükleyen güdülerle dolu olmasıdır. Bu ifade, 24. ayetteki "*kadın ona karşı arzu doluydu, o da kadını arzuluyordu; öyle ki, (bu ayartma karşısında) eğer Rabbinin burhanı içine doğmasaydı (bu arzuya yeniliverecekti)*" ifadesine ve ayrıca 33. Ayette geçen "*Sen onların tuzaklarını benden uzak tutmasan, ben onların ayartmalarına kapılırdım*" şeklindeki Hz. Yusuf'un duasına açık bir atf yapılmaktadır. Hz. Yusuf'un insan yapısındaki bu zayıflığını dile getiren sözleri, bizzat bu zayıflığı yenmesini bilmiş birinin tevazusunu yansıtan kalbi sözlerdir. Çünkü âyetin devamı göstermektedir ki, Hz. Yusuf, ahlakî zaferini kendisine değil, sadece Allah'ın lütuf ve merhametine bağlamaktadır (Esed, 1999, 469). Dolayısıyla, kötülüğe meyilli olan nefsi kontrol altında tutmakta en önemli argümanımız olan özeleştiride başarılı olabilmek için daima Allah'ı anmak ve O'nun rahmetine sığınmayı göz ardı etmemek gerekir.

Nasıl ki nefis, hevânın formuna bürünebiliyorsa, akıl da hevânın dolaylı denetiminde nefsin hizmetine girebilir veya aksi rolde ruhun hakimi durumunda iş görebilir. Eğer insan İlâhî olana yönelirse akıl yararlı hizmetler görür; hevânın formuna bürünen *nefs-iemmine* emrine girerse şeytanca yıkıcılık yapar (Muhasebi H. , 2011, 197).

Hevâ'nın, varlığı istila etmesi durumunda kalp de mühürlenir. Manen mühürlenmiş kalpte hastalıklar başlar ve artık kalp, eşyanın hakikatine nüfuz etme ve bilme yeteneğini kaybeder, körelir. Bu gibi kişiler Kur'an-ı Kerim'de "*arzularını ilah edinenler*" (A'raf: 176; Furkan: 43; Casiye: 23) olarak nitelendirilmektedirler. Hevâyı ilah edinmek, hayatı insana bağışlayan Allah'ı görmezlikten gelerek O'nun koymuş olduğu hayata dair kanunları tanımayıp kendi ihdas ettiği kanunlarla yaşamaya çalışmaktır. Kur'an bunlar için; "*Yoksa onların ekserisini iştirler veya akıl ederler mi zannediyorsun? Onlar sırf hayvan gibi hattâ gidişçe daha sapkındırlar.*" (Furkan:44) Burada arzularının peşinden koşanlar herhangi bir amacı olmayan hayvanlara benzetilmiştir. Böyle olunca da herhangi bir otoriteye karşı bir sorumluluk duygusunu da taşımazlar. Dolayısıyla tıpkı hayvanlar gibi yaptıklarından dolayı hiçbir endişe duymadan ve beklentiye kapılmadan tam bir sorumsuzlukla olabildiğince arzularını helal ve haram ayırımı yapmaksızın gerçekleştirmeye çalışırlar.

Özetle İslâmî anlayışa göre nefis, bizatihi düşman ve mutlak kötülük kaynağı değildir. Bu durumda nefsin kendisine ve bütün türevlerine karşı değil, kötülüğü emreden *emmine* türevine karşı mücadele edilmesi emredilmektedir. Zira nefis, Allah tarafından insanlara yaşamaları, beslenip büyümeleri, çoğalmaları için gayret ve enerji kaynağı olarak verilmiş bir kuvvedir. Hz. Peygamber: "*Üzerinde Rabbinin de hakkı vardır, nefsinin de... Öyleyse her hak sahibine hakkını ver*" (Buhari, 2009, 84-86) derken bu gerçeğe işaret etmektedir. Sırf dünya hayatının sürdürülebilmesi için araçsal bir değeri olan nefsin yemek, içmek, cinsel arzular vb. duyguları ile bu duyguların gerçekleşmesi için insana verilen çeşitli yetenekler araç olmaktan çıkıp hayatın asıl amacı haline geldiğinde, hayatın gerçek anlamı anlaşılmamış demektir. Dolayısıyla doymak bilmeyen nefsin tüm arzularının karşılanması yanlış olduğu gibi, bu arzuların tamamen yok edilmesi de yanlıştır. Bunların yerine nefsin gayrimeşru, ölçsüz, gerçekçi olmayan ve özeleştiriyeye kapı aralayan çocuksu isteklerini ya terbiye edip kontrol altına almak ya da onları mantığa ve toplum değerlerine uygun olacak şekilde ıslah edip süzgeçten geçirerek açığa çıkmalarını sağlamaktır. Örneğin zina büyük günahlardan sayılıp yasaklanırken, buna alternatif olarak nikah teşvik edilmiştir. Bu aşamada nefsin ikinci mertebesi olan nefsi-i levvâme yani özeleştiriyeye girmektedir. Zira nefsin bu mertebesinin asıl işlevi dengeleyici olmaktır.

1.2. Nefsi Levvâme

Nefsi Levvâme; kınayıcı nefis anlamında Arapça bir sıfat tamlamasıdır. Tasavvufi olarak, bir parça kalbin nuru ile nurlanmış, o nur ölçüsünde uyanıklık kazanmış olan nefistir (Cürçani, 2014, 91). Levvâmenin anlamı; günaha karşı direnen ve günah işlediğinin bilincine vardığında tövbe edendir. Bu aşamada birey henüz değişme yeteneğine haiz olmaza da dünyaya yönelik ben-merkezci yaklaşımın olumsuz etkilerini anlamaya başlar (Frager, 2002, 86-87). Tam manasıyla sükûna kavuşmamış mutmainne mertebesine ulaşmamış, fakat şehvetlere karşı nefsi müdafaa eden ve onun ilkel isteklerine karşı direnmeye çalışan nefstir (Çamdibi, 2014, 141). Levvâme sıfatını alan nefis, yaptığı kötü işlerin farkındadır; kötü bir iş yaptığında veya bir günah işlediğinde kendisini kınayan, gafletten bir parça sıyrılmış olan nefstir (Humsî,

2015, 937). Nefsini sürekli kınayan Mü'minin nefsidir. Mücahid, "kaçırdığı fırsatlara pişman olan nefistir" der. Bu yüzden özeleştiride bulunur, kendisini kınar, günahları yapmak istemez. Ancak yeterince olgunlaşmadığı için kararlılık gösteremediğinden günahları işlemeye devam eder. Bununla birlikte, bir takım iyileşmeler mevcuttur (Cebecioğlu, 2009, s. 73; ed-Dimeşki, 2006, 760). Bu durumda "اللَّوامة" kelimesi ismi fail kalıbında "اللَّائِمة" anlamını kazanmaktadır. Bu da övme sıfatıdır. Yani insanın kusurlarından dolayı kendini kınaması övülecek bir haslettir. Dolayısıyla -İbn Abbas'ın da dediği gibi- nefsi levvame, Allah'a itaat konusunda meydana gelen kusurlarından dolayı sürekli kendisini kınayan nefstir (Kurtubi, 1964, 93). Kur'an'da sıkça vurgulanan nefsin bu çeşidine şöyle değinilmektedir:

لَا أَقْسِمُ بِبَيْتِ الْمَيْمَةِ وَلَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوامةِ

Kıyamet gününe yemin ederim. (Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz (Kıyame:1,2). Allah Teala bu iki âyeti kerimede iki büyük şeye yemin etmektedir; Kıyamet Günü'ne ve kendini kınayan nefse. Gerçekten her ikisi de büyük öneme haiz temel olgulardır. Allah Teala Kur'an'da belli başlı şeylere yemin etmektedir. Bu tarz yeminler, yemin edilen şeyin ehemmiyetini, gerçekliğini ve insanlar için çokça anlam ve önem ifade ettiği içindir. Kıyamet gününün azameti zaten bilinmektedir. Yemin edilmeye gerek yoktur diyen ve bu şekilde tefsir edenlere rastlamak mümkündür. Nefs-i levvameye gelince, Allah'a karşı sorumluluklarının farkında olan, bu arada günah işlediğinde kendini kınayan, Allah'a sığınıp af dileyen nefse verdiği değerden ötürü Allah Teala yemin etmektedir (Sabuni, 2014, III/1427; İbn Kesir, 1888, VIII/275). Bu iki varlığa aynı üslup ve aynı yoğunlukta peşi sıra yemin edilerek söze başlanması, bu iki olgunun hemen hemen aynı derecede büyük, işlevsellik açısından aynı konumda ve mahiyet itibarıyla birbiriyle içiçe olduğunu, insanın dünya ve ahiret hayatı için aynı öneme sahip olduğunun göstergesidir.

Hesap günü olan kıyamet gününün azameti, o günde gerçekleşecek ve insanlara sıkıntı verecek olağanüstü hadiselerle dikkatler çekilirken, bu büyük güne bir hazırlık olmak üzere, yine aynı şekilde sıkıntılı bir durum olan; kendisinden hesap soran ve kendisini sürekli kınayan/özeleştirici yapan nefise (Zamahşeri, 1407 h., IV/1160) Allah (c.c.) yemin etmektedir. Bu ifade, bir nevi nefis muhasebesi olup, hesap günü olan "Kıyamet Günü" ifadesiyle aynı surede (Kıyame:1,2) ve yan yana zikredilerek aralarındaki güçlü bağa- ikisinin de ortak paydası olan hesap verme anlamına- işaret edilmiş ve dikkatlerimize sunulmuştur.

Birincisi "Kıyamet gününe yemin ederim" diye buyurarak bu günün önemine dikkatlerimizi çekmektedir. Aralarında Ferr'a'nın da bulunduğu birçok nahiv âlimine göre kasem ifade eden fiilin başına "ل" nefis edatının gelmesi Arap dilinde bilinen bir kaide olup (Kanuci, 1999, VII/278) buradaki "ل" nefis yani olumsuzluk edatıyla olumsuz bir anlam oluşmayıp aksine bu "ل" edatıyla yemin te'kid edilmekte yani pekiştirilmektedir. Kıyamet gününün azameti ve önemi anlatılmaktadır. Bu ifade ile sanki şöyle denilmektedir: "Şu söyleyeceğimiz söz o kadar apaçık ki yemin etmeye bile gerek yoktur." Bu anlam, yemini desteklemiş olacağı için, olumsuzluk edatı ile pekiştirmiş olur (Taberi, 1992, 47). Öyle bir gün ki tüm insanlar hesap vermek üzere orada toplanacaklar ve ebedi hayatlarına karar verilecektir. Bu âyetlerde "Kıyamet" ve "Levvâme" kelimelerinden hemen önce "la" ile pekiştirilmiş "Kasem" kelimesinin gelmesi, her ikisinin ortak bir anlam ve amaç üzerinde inşa edildiği bilincini vermek üzere, günlük hayatını düzene sokup ahirette ebedi saadete ulaşmak isteyen kimsenin yaptıklarını sürekli sorgulayıp gözden geçirmesi ve kendisinden hesap sorması gerektiğine güçlü bir vurgu vardır.

İkinci olarak "Nefs-i Levvâme'ye yemin ederim" diyerek bu sefer dikkatlerimiz bu yöne çekilmektedir. "Levvame" kelimesinin "la" harfi ve "kasem" kelimesiyle pekiştirilerek mübalağa sigasıyla gelmiş olması, bundan önce anlattığımız yine mübalağa sigasıyla gelen nefsi emareden ötürüdür. Çünkü insan için nefsin üç makamı vardır: emmare, levvame ve mutmainne. Bunlardan en kötüsü, mantıksız istekleri olan doymak bilmez nefsi emmaredir. Nefs-i levvame ise nefsi emarenin bu mantıksız isteklerini baskılayan, dengeleyen ve kontrol altında tutan nefis olup, nefsi emmare ile ideal benlik olan nefsi mutmainne arasında köprü görevini görmektedir. Bu öneminden dolayı Allah Teala onunla yemin ederek, methe layık olan nefsin bu mertebesinin insan hayatı için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır (Bilmen, ts., 3903).

İnsanın kendisiyle hesaplaşmasını kolaylaştıran ana faktör kıyamet inancıdır. İnsan için aynı derecede önem arzettiği için bu iki olgu yanyana vurgulu bir şekilde zikredilmektedir. Hasan-ı Basri'ye göre bu nefis, mü'min'in nefsidir. Çünkü mü'min eylem ve söylemlerinde sürekli kendini eleştiren, konuştuğunda "neden böyle konuştum", bir şey yaptığında "neden böyle bir şey yaptım" deyip durur. Kafir ise günahlarını görmezden gelerek nefis muhasebesi yapmaz (Kutub, 1989, 284). Ferr'a da nefsi levvameyi şöyle açıklamaktadır: Bu, mutlak iyi veya kötü olan nefis değildir. Ancak her durumda kendisini kınayan; kötülükleri yaptığına, iyilikleri de daha fazla yapmadığına pişman olup kendisini kınayan nefstir (Ferr'a, 2010, 195).

Nefs-i emarenin gerçekçi ve mantıklı temellerden yoksun, gayrimeşru isteklerini bastıran, engelleyen, dengeleyen ve özeleştiriyi karşılık olarak da kullanılan kavram nefis-i levvâmedir. Nefs-i levvâme hakkında İsmail Hakkı Bursevi (1652-1725) özetle şunları ifade etmektedir: “nefs-i levvâmenin emmare ve mutmainneye bakan iki yönü vardır. Emmareye baktığı zaman geçmişte yaptığı günahları hatırlayarak pişmanlık duyar. Nefse muhalefet etmek suretiyle ibadete ve itaate yönelir. Nefs-i mutmainneye baktığı zaman onun nuruyla nurlanır ve onun rengine bürünür. İtminan meydana gelinceye kadar geçmişte yapılan hatalara karşı pişmanlık duyar; ancak bu hal devamlı olmaz.” (Bursevi, 1968, 243-244) Dolayısıyla insanın, kural tanımaz ve doymak bilmez nefsin isteklerine karşı tavır almayı ve yeterince kararlılık göstermeyişi onu günah işlemeye sevk etmektedir.

Kimi rivâyetlere göre hadis kimi rivâyetlere göre ise Hz. Ömer’in sözü olan “Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz” (Tirmizi, 1) ifadesi nefis-i levvâme ile kıyamet günü arasındaki ilişkiyi tanımlaması bakımından bize bir fikir vermektedir. Kur’an’da nefis-i levvâme veya özeleştiriyi bir anlam üzere inşa edilmiştir. Bu anlamın temelinde ise Ahiret inancı vardır. Çünkü Ahiret inancı kişinin kendi davranışlarına yönelik değerlendirme yapmayı gerektirmektedir. Kıyamet günü denilince aynı zamanda hesap günü akla gelir. Ölümün ebedi bir yok oluş olmaması inancıyla, kişinin dünya hayatında yaptığı her şeyin hesabını vereceği hesap günü gelip-çatmadan, günlük hayatında kendisiyle sürekli hesaplaşan, yaptıklarını Kur’an ölçüğünde sorgulayan, nefis muhasebesi yapan, özeleştiriyi yapan, hatalarıyla yüzleşip hatalarından ders çıkararak kişinin benliği geliştiği gibi kıyametteki hesabı da kolay olur. Bu açıdan bakıldığında yukarıdaki âyet daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle insan kendisini kandırmaktan vazgeçmeli, ahirette bütün gerçekleriyle yüzleşmeden daha bu dünyada fırsatı varken kendi hatalarıyla yüzleşmelidir. Yoksa ahiretteki pişmanlıkların, itirafların, dilek ve temennilerin hiçbir faydası olmayacaktır. Nitekim bu durum Kur’an-ı Kerim’de şöyle açıklanmaktadır:

وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ فَسُحْقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ

“Eğer söz dinleseydik yahut aklımızı kullansaydık, şu çılgın ateş halkı arasında bulunmazdık” diyecekler. Böylece günahlarını itiraf ederler. Artık o aleveli cehennemden mahkûmları rahmetten mahrumdurlar. (Mülk 10-11)

Her insanın içinde iyiliğin de kötülüğün de hissi vardır. Bir kişi ne kadar bozulmuş, dejenere olmuş olursa olsun, vidanında muhakkak kötülük yapmamasını ve iyilikte bulunmasını isteyen bir dürtü vardır. Böyle birisinin iyilik ve kötülük kriteri yanlış olabilir. Ama yine sağduyusu ona yaptıkları hususunda itiraz eder. Bu, insanın salt bir hayvan olmadığını göstermektedir. Onun içinde ahlâki bir duygu vardır. İyilik ile kötülüğü birbirinden ayırma hissi vardır. Kendini yapmış olduğu iyiliklerden ve kötülüklerden sorumlu sayar (Mevdudi, 1966, 532). Kıyamet günü üzerine yemin etmek; bir gün bu kâinat nizamının alt üst olacağını, sonra her insanın tekrar diriltileceğini, yaptıklarının hesabının sorulacağını ve yaptığı iyilik ya da kötülüğün karşılığını bulacağını göstermektedir. Burdan hareketle, üzerine yemin edilen ikinci şey, nefsi levvâme’dir. Nitekim nefis-i Levvame daha itminana ulaşmamış aynı zamanda nefis-i emmareye de yakın bir duygusal geçişe sahiptir. bundan dolayı nefis-i levvâmenin bulunduğu konum yapısal durum olarak kıyamet saatiyle birlikte yemin edilen bir olgu olarak zikredilmiştir. Bu meyanda yemin edilen iki olgudan biri olan kıyamet, ‘rahmî maderden başlayıp cennet ya da Cehennemle bitecek yolculukta bir mertebeye bir durak konumundadır; yolculuğun nihayet bulunduğu yer değildir. İkisinin bir ayet çerçevesinde yemine konu olmaları bu duyguları da akla getirmektedir. Kıyamet nefis-i levvame’nin aynı anlam çerçevesi içinde kişilerin hatalarını görüp kendilerini levm ettiği eleştirdiği yer olması itibarıyla bu sıfatlarla tavsif edilmişlerdir. Bu sıfatın önemini belirtmek için Allah Teala kendisiyle yemin etmektedir. Çünkü “levvâme” kelimesi hatalarından dolayı “kendisini sürekli kınayan” anlamına gelmektedir. Bugünkü tabirle kolaylıkla özeleştiriyi yapabilen kişidir.

Nefs-i levvame, bir nevi insanın gençlik döneminde yaşadığı duyguları yansıtmaktadır ki, bu dönemde insan sürekli bir arayış içindedir. Sürekli gel-gitler yaşamaktadır. Hak ve hakikati ararken kendini çocukluk döneminden, o dönemin çocuksu istek ve zevklerinden bir türlü kurtaramamaktadır. Bu dönem bir geçiş dönemi olduğu için oldukça sancılı geçer. Bu dönem insanın kendisini gerçekleştirmeye çalıştığı dönemdir. Bu dönemin temel özelliği; birbirinden farklı duyguların olmasıdır. Bu duygular arasında sıkışan kişi, muhakeme ve mukayese yeteneği ile bu girdaptan çıkabilmektedir. Kişi bir günah işlediğinde bu nefis onu kınar. Bu nefis, derece olarak nefis-i mutmainne’den aşağıdadır (İsfahani, 2012, 975). Bu bağlamda nefis-i levvâme, kınayıcı nefis anlamında olup aynı zamanda insanı denetleyen, günah işlendiğinde onu huzursuz eden ve vicdan azabı çektiren nefistir (Doğan, 2014, 1301) Başka bir deyişle vicdan rahatsızlığıdır. Dolayısıyla bu aşamada kişiyi en çok etkileyen ve özdenetimini sağlayan ahiret inancıdır. Kur’an ve sünnet rehberliğinde tanzim edilen hayat, bizi rollerin hâkimiyetinden uzaklaştırır ve içerdiği yönlendirmeler ile ikazlar sayesinde tedrici olarak nefis-i emareden nefis-i levvâmeye doğru yükseltir. Öncelikle alınan ders, insanın yalnız ve başıboş bırakılmadığı dersidir. Sonra evreni yaratan bu muhteşem güce oranla, insanın

varoluşsal konumu ve değeri gelir. Allah'ın sonsuz kudretine karşı kendi acizliğini ve fakirliğini düşünen insan günlük hayatına olabildiğince ölçülü davranmak zorunda kalır.

Özeleştir, hata ve kusurların kaynağı olan nefse yani alt benliğe bir yöneliştir. Nefse yani iç âleme yönelmek ise bir nevi rotayı düzeltmektir. Özeleştir yapan kişi kendini sorguladıktan sonra özdenetimini devam ettirmelidir. Öz denetim, daha önemli bir amaca ulaşabilmek için kişinin tepkilerini, davranışlarını veya başka amaca yönelme eğilimini denetleyip kısıtlamasıdır (Akalin, 2011, 1865). “Denetlenmek” insan nefesine zor ve nahoş gelen kelimelerden biridir. Çünkü nefis, sorgulanmaktan ve denetlenmekten hoşlanmaz, dünya zevklerinden sorumsuzca ve sınırsız bir şekilde faydalanmak ister; bugünün zevk, eğlence ve oyunlarını düşünür. Geleceğe bakan gözü kördür (Tarhan, 2015, 248).

Varlıklardan herbirinin kendine has özellikleri vardır; insanın kendisine has özelliklerinin başında, yaratılış amaçlarını gerçekleştirmek için gösterdiği irade ve çabasıdır (İbn Miskeveyh, 2013, 28-29). Dolayısıyla akıllı kişi nefisini terbiye eden, diğerleri ise nefesine ve kötü arzularına uyan ve insan olma özelliğini kaybedenlerdir. Dolayısıyla kendisini geliştirmek isteyen kişi, kusurlarının farkında olmalı, onları ıslah ve ikmal etmek için çaba göstermesi gerekir. Nitekim Hz. Peygamber:

الْكَيْسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْعَاجِزُ مَنْ اتَّبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَنَّى عَلَى اللَّهِ

“Akıllı kişi nefisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışan, aciz kimse ise, nefsinin arzularına tâbi olan ve Allah'tan (olmayacak şeyler) temenni eden kimsedir. (İBN EBİ'D-DÜNYA, 1986, s. 19)”

Her geçen gün insanın hayat kitabından bir sayfanın çevrilmesi olup, onu dünyadan uzaklaştırıp hesap günü olan ahirete yaklaştırmaktadır. Salih amelin dışında hiçbir şeyin geçerli olmadığı o günde hesabının kolay olmasını isteyen kişi daha fırsat varken kendisiyle ve kendi gerçekleriyle yüzleşip hesabını bu dünyada görmelidir. Allah Teala'nın insanların helâkına sebep olabilecek şeyler için onları önceden uyarması, sadece O'nun engin merhametinden kaynaklanır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَانْتظِرْ نَفْسُ مَا قَدَّمْتُمْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allah'tan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır. (Haşr:18) Buradaki “yarın” kelimesi genel bir mana ifade edip henüz gelmeyen zamanı ifade etmektedir. Yarından maksat ahiret günü olduğu gibi, ahirete veya kişinin ölümüne kadar ki zamana da işaret etmektedir. Dolayısıyla nefis muhasebesi geçmişe yönelik bir ölçme ve değerlendirme olduğu gibi aynı zamanda geleceğe yönelik bir planlamadır. Öyle ise daha yarın gelmeden bugünden kişi kendisiyle hesaplaşmalı ve yarın kendisine azık olacak ve kurtuluşuna vesile olacak salih amelleri şimdiden işlemelidir.

İbn Kesir bu âyeti şu şekilde tefsir etmektedir; takva ile emir, yapılması emredilen ve yasaklanan şeylere yönelik bir durumdur. Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz. Yarın Rabbinizin huzuruna çıkarken salih amellerden ne kadar biriktirdiğinize bakınız. Çünkü Allah bütün amel ve hallerinizi en iyi bilendir (Taberi, 1992, 76). Bu ayetteki hikmetlerden biri, herkesin kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilmesi gerektiğidir. Çünkü kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu ayırt edemeyen bir kimse, ahiret hayatında kendisine neyin yararlı, neyin zararlı olduğunu da idrak edemez. (Mevdudi, 1966, 225) Bu âyette iki defa “اتَّقُوا اللَّهَ” ifadesinin kullanılması bir yandan nefsin kötülüklerine karşı daha dikkatli olunması gerektiğine işaret olduğu gibi diğer yandan sakınmak ve çekinmek anlamlarına gelen “takva” ile “özeleştir” kavramları arasındaki ilişkiye işaret eder. Zaten âyetin devamında “إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ” ifadesinin gelmesi bu görüşü teyit etmektedir. Dolayısıyla Allah Teala bizim her yaptığımızı bildiğine göre bizim de çok ölçülü hareket etmemiz ve hesabını veremeyeceğimiz bir yükün altına da girmekten çekinmemiz gerekir.

Abdullah b. Ömer'den Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivâyet edilmektedir; “Dünyada nefisini hesaba çeken kişinin ahiretteki hesabı kolay olur. (Sa'lebi, 2002, 568)” Gerek yukarıdaki âyette gerekse bu hadisten hareketle nefis muhasebesi veya özeleştir yapmanın insanın manevi hayatı için son derece önemli olduğunu söyleyebiliriz. Öyleyse, Mümin, sürekli Allah'ın murakabesi altında olduğunu düşünerek hareket etmelidir. Gerek bu dünyada gerekse ebedi hayatı olan ahirette ana sermayesi olan ömrünü nerede tükettiğini gözden geçirmelidir. Çünkü âyette geçen “لِغَدٍ” ifadesi mutlak bir zaman birimi olması nedeniyle henüz gelmeyen zamandır diyebiliriz. Dolayısıyla “yarın” ifadesi, hem bu dünyayı hem de ahireti kapsamaktadır.

Özeleştir anlamına gelen nefis-i levvâme, kişinin kendisiyle yüzleşmesi yani vicdan muhasebesi yapmasıdır. Çünkü günahlar imanı olan kişinin iç âleminde huzursuzluğa sebep olmaktadır. Nitekim insan hayatı bir takım iç ve dış kötülüklerle karşı mücadeleyle geçer. Bu mücadelede kaydettiği her başarı, ideal kişilik sahibi olma yolunda atılmış bir adımdır. İnsan, nefisini bir takım zorluklarla deneyerek, arzu ve şehvetlerine belli ölçülerde gem vurarak ve sürekli zikir ve tefekkürde bulunup ibadetlerini artırmakla etkisi altında bulunduğu hayvani sıfatlarıyla daha kolay mücadele edebilmektedir. Böylece, yersiz öfkesini, hased ve kin gibi sevimsiz duygularını kontrol altına alarak insanlık yolunda sürekli tekamül eder. Bu nedenle kişi

hatalarını görebilmesi için zaman zaman iç âlemine dönebilmeli, tabiri caiz ise tüm projeksiyonları o yöne çevirmelidir. Tespit ettiği hatalarından dolayı hissettiği pişmanlığındaki samimiyetinin göstergesi olarak durumunu daha güzel bir iş yapmak suretiyle düzeltmelidir. Yoksa özeleştirilme anlamına gelen nefis-i levvâmeden kastettiğimiz kuru kuruya kişinin kendini kınaması değildir. Bu durum insanda süreklilik arz edince kişinin manevi hayatı için çok önemli olan takva mertebesine ulaşılmış olur.

Kur'an insanın hep "iki kutuplu"luğunu vurgular. Hem Allah (c.c)'ın bu dünyadaki temsilcisi derinliğinde, Allah'ın ruhuyla müşerref olmuş muhteşem bir varlıktır; hem de kendi yapıp ettikleri sonucunda "aşağıların en aşağısına" düşebilme riskiyle karşı karşıyadır. Eğer bulunduğu nefis katında sadece yatay istekleri (hırs, şehvet, gurur vb.) doğrultusunda yaşarsa, yükselme mümkün değildir ve zaman içerisinde "düşüş" yaşanacaktır (Merter, 2014, 142). Özetle; nefis-i levvâme katına çıkıldığında artık aşağı âlemin sesleri dağılmaya başlar, dünya sahnesinde oynanan roller belirginleşir ve eğer ders alınrsa çok muhteşem bir değişim süreci devreye girer, gerçek özgürlüğe adım atılmış olur. Çünkü dürtülerin ve tacizlerin etkisinden çıkma süreci başlamıştır.

Nefis-i levvâme, insanın günah ve hatalara bulaşmalarına karşılık ruhi savunma mekânizmasıdır. Çünkü aksiyoner bir varlık olan insan bir hata yaptığında veya bir günah işlediğinde vicdani bir reaksiyon meydana gelmekte, vicdani harekete geçmekte ve hatasının farkına varmaktadır. İşte o anlarda insan nefisini bu hatalardan dolayı hesaba çekmeyi düşünmektedir. Yalnız kişi çok miktarda hata işlemek ve günah kazanmak suretiyle bu durumu ıskaladığında -tıpkı vücut direnci düşük olan birinin mikroplara yenik düşmesi gibi- takva boyutundan çıkıp fücür boyutuna girerek hatalarından dönüş yapmaz ve nefis muhasebesi yapmayarak, nefis-i levvâme kapsamından çıkmaktadır. Çünkü günahlarda süreklilik, takva denilen ruhi savunma mekânizmasını zayıflatmakta ve bir süre sonra da işlevsiz hale getirmektedir. Artık bu kişi büsbütün nefis-i emarenin etkisi altında kalır ve onun oyuncağı haline gelir.

Kişiliğin ahlaki yönü olan süperego ile uyum sağlayan nefis-i levvame, bireyin davranışlarının doğru olup olmadığına karar verip toplum tarafından onaylanan değer yargılarına göre davranmasını sağlar. Süperego, çocukluk devresinde, çocuğa ailesi ve toplum tarafından aktarılan geleneksel değerlerin etkileşimi sonucu gelişir, ödül ve cezalarla pekiştirilir. Bu üç bölüm birbirleriyle bütünleşerek, dinamik bir bütün olan kişiliği oluşturmaktadır (Gürses & Kılavuz, 2016, 101-102)

Daha önce de belirttiğimiz gibi nefis-i levvame ile nefis muhasebesi arasında güçlü bir bağ vardır. Eserlerinde nefis muhasebesine geniş yer ayıran Gazali, insanın yaptıklarını sürekli kontrol altında tutmanın faydalarını şöyle izah etmektedir; Kişinin dindeki ana sermayesi farzlardır. Kârı ise nafile ve faziletlerdir. Zararı ise günahlardır. Bu ticaretin zamanı ise gün boyudur. Kişi bu ticaretteki ortağı olan nefisiyle ilkin farzlar konusunda hesaplaşmalıdır. Çünkü nefis, hain bir ortak gibidir. Ona hesap sormazsan varını yoğunu götürür. Eğer farzları usulüne göre eda etmişse bundan dolayı Allah'a şükretmelidir ve devamı için gayret göstermelidir. Eğer ihmalkârlık yapmışsa kazasını yaparak yaptığı hatasını telafi etmesi gerekir. Eğer noksanlık bırakmışsa nafilelerle tamamlaması gerekir (Gazali, 1989, 220). Gazali'ye göre insan hiçbir zaman boş değildir. Kimi zaman farz olan ibadetleri yapar, kimi zaman günah kimi zaman da mübah olan fiilleri yapar. Bu durumda kişi eğer taat üzere ise ihlasla ve sabırla taatine devam etmeli. Şâyet günah üzere ise günahından vaz geçmeli, bundan dolayı utanmalı ve tövbe etmeli ve bu hatasını nedenini sorgulamalıdır. Eğer mübah üzere ise edep dairesinde nimete şükretmeli, yaptığı işin daha iyisini yapmalıdır (Gazali, 1989, 215).

Kur'an-ı Kerime dikkatle bakıldığında, nefis-i levvâmenin yüceltildiği, Allah'a imandan sonra en çok üzerinde durulan ve en çok vurgulanan Kıyamet günü ile birlikte anıldığı ve kendisine yemin edilerek dikkatlerimize sunulduğu görülmektedir. Nitekim İbn Abbas, İbn Münzir ve İbn Cerir gibi sahabe ve bir kısım İslam alimleri de, nefis-i levvâmeyi, insanı gaflet uykusundan uyandırabilecek derecede kalbin nuruyla aydınlanan, geçmişteki hatalarına ve kaçırdığı fırsatlara karşı nedamet duyan ve kendisini ve kusurlarını ıslah etmekle uğraşan bir nefistir derken bu hakikate işaret etmişler. Bu nefis daima tetikte olup ilahi olanla nefsin doğası arasında gidip gelir. Her ne vakit doğası gereği ondan bir gaflet meydana gelse, hemen ilahi bir uyarı alır ve nefisini kınamaya başlar, bu durumdan Allah'a tövbe ederek döner, şeklinde tanımlanmaktadır (Cürçani, 2014, 243). Dolayısıyla levvame makamında bulunan nefis veya insan, özeleştirilme bir yaklaşımla nefsin gayrimeşru isteklerini kararlılıkla bastırarak, hatalara karşı duyarlı, hatalarını hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan olduğu gibi kabul eden, hatalardan ders çıkaran, varoluş amacına göre yaşamaya çalışan ve sürekli kendisini geliştirmek isteyen bir yapıya sahiptir.

1.3. Nefis Mutmainne

Kur'an-ı kerim'de ismi geçen nefsin üçüncü aşamasıdır. İdeal benlik olarak tanımlanan insan-ı kamil derecesine ulaşmış kimselerin bulunduğu nefis makamıdır. Bu yönüyle mutmainne olan nefis; levvame olan

nefsin emmare nefse müddelesinin bir sonucudur. Bundan hareketle, özeleştirilme anlamına gelen nefsi-levvamenin insanın olgunlaşmasında ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla nefis de tıpkı bir insanın biyolojik hayatının gelişim evreleri diye bilinen çocukluk, gençlik ve olgunluk gibi benzer evrelerden geçmektedir. İşte nefsi mutmainne bir nevi olgunluk dönemini ifade etmektedir. Ruhi-kalbi ilhamlarla dolan ve gerçek mutluluk ve doyumunu Allah'ı anmada bulan, O'nu her an hazır ve nazır olarak hissedip hareketlerini kontrol ettiğinin şuurunda olan, iyiliği kötülükten ayıran, huzura ulaşan nefistir (Doğan, 2014, 1301). Bu, Allah'a ya da gayba tam inanma ve güvenme gücü mukabilidir. Ancak iman hazzıyla nefsin bu aşamasına kavuşmak mümkündür. Mutasavvıflar bu aşamadaki nefsi, kalbin nuruyla tamamen aydınlanan ve bu sayede de kötü ahlaktan arınan, iyi ahlakla bezenen ve kendisini tamamen (ilahi nurun ve ilhamın mekânı olan) kalbe döndüren, Allah'la huzur bulan nefsin bir aşaması olarak görmektedirler (Cürçani, 2014, s. 91).

Yukarıdaki maddelerde insan nefsi tüm kuvveleri ile zikredilmiştir. Bu kuvvelerin hepsi Kur'an-ı Kerim'de, Allah tarafından mükellef tutulan ve O'nun huzurunda sorguya çekilecek olan varlık olarak tanımlanmış bulunan insan kavramında toplanır: "Her nefis, kazandığına karşılık bir rehindir." (Müdesir, 18) "Nefs-i mutmainne" den murad, hiçbir şüphe ve tereddüt taşımadan, tam huzurlu bir kalple Allah'ı Rab, Hz. Peygamberin getirdiği dini de hak din bilerek Allah'a ulaşmaya çalışan insandır. O insan, ister kadın olsun ister erkek olsun Allah (c.c.) ve Rasulü bir konuda getirdiği hükme karşı kalbinde en ufak bir şek, şüphe ve sıkıntı duymadan onu hak olarak kabul eden ve Allah'ın yasaklarından mecburen değil, seve seve kaçınarak uzak durandır. O insan Allah (c.c.) yolunda ne türlü bir fedakarlık gerekiyorsa hiç çekinmeden yapan, O'nun yolunda türlü zorluk ve eziyet geldiği halde sakin kalbiyle O'na dayanan ve sabreden, dünyanın İslâm dışı lezzet ve menfaatlerine aldırmanın, tersine bu konuda kalbi mutmain olarak hak dini takip edip bu tehlikelerden korunandır (Taberi, 1992, 424; Mevdudi, 1966, 120). "Allah kimi doğru yola koymak isterse onun kalbini İslamiyet'e açar, kimi de saptırmak isterse, göğe yükseliyormuş gibi, kalbini dar ve sıkıntılı kılar. Allah böylece, inanmayanları küfür bataklığında bırakır. (En'am, 125)"

Dünyaya gönül bağlayan, mutluluğu dünya nimetlerinde ve zevklerinde arayan inançsız insanların sonunun nasıl olacağı çarpıcı bir şekilde anlatılmaktadır. Buna karşılık Allah'a gönül bağlayan, mutluluğu ve huzuru Allah'ı ihlas ile zikretmekte, O'na boyun eğmede ve O'nun rızasını kazanmada bulan "tatmin bulmuş nefsin" varacağı makamı anlatmak için de buyruluyor ki;

"أرْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً ۖ يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ"

"Ey huzura eren nefis! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Fecr:27-28) Bu nefis, Allah'ın zikri ile huzur bulmuş, Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç olmayan, Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi, hakka sarıldığı için hiçbir endişe ve korku hissetmeyen nefistir (Beydavi, 691 h., 490). Bu olgunluğu yakalamış olan insanın iç çatışmaları yatışmış, sıkıntı ve gerilimleri son bulmuştur (Karaman, 2007, 622). Gelecek zamana yönelik olan bu hitap ve anlatım üslubu, Kur'an'ın icaz, yani özlü anlatım şekillerinden birisidir. Bunda dinleyeni hemen geleceğe hazırlayacak bir telkin vardır. Eninde sonunda dönüşün Allah'a olacağı mesajı verildikten sonra, bu dönüşün öyle bir halde olsun ki, sen Rabbinden hoşnut, Rabbin de senden hoşnut olsun (Taberi, 1992, 519). Tıpkı Hz. İbrahim'in ifade ettiği gibi; tam anlamıyla iman etmekle beraber, bu imanla huzur bulmuş ve sükûnete kavuşmuş kalptir (Sa'lebi, 2002, 413).

2. Sonuç

Mevcut varlıklar içinde çok müstesna bir makama sahip olan insan ile ilgili çok şey yazılıp çizilmiştir. Buna rağmen onunla ilgili birçok özellik halen karanlıkta beklemektedir. Bu bağlamda insanın duygu, düşünce ve davranışlarının teşekkülü ve bunlara etki eden faktörlerin neler olduğu halen tam anlamıyla anlaşılmış değildir. Bununla beraber, duygular düşünceleri, düşüncelerin de davranışları etkilediği bir gerçektir. Bu nedenle insan özellikle, kıskançlık, kin ve nefret gibi düşünce ve davranışlarını olumsuz yönden etkileyen duygularıyla mücadele etmeli ve bunların zararlarından kendisini koruyabilmelidir.

Kur'an açısından nefsin emmare seviyesinden peyderpey levvam ve mutmainne derecelerine yükselme kapasitesinin olması, manevi sahada terakki etmesi insanın daima böyle bir imkana ve potansiyele sahip olduğu realitesini ortaya koymaktadır. Nitekim mutmainne makamı, levvame makamında bulunan nefsin emmare olan nefse yaptığı mücadelede varmak istediği makamdır. Kur'an'ın nihai hedefi; insanın kendi zaaflarıyla sürekli mücadele ederek, özeleştirilme bir yaklaşımla zayıf yönlerini güçlendirmesi, günahlara meyilli olan nefsin terbiye etmesi, ahlaki olgunluğa ulaşması ile ruhen terakki etmesidir. Böylelikle insanlık mahiyetine ve şerefine sahip ideal benlik olan insan-ı kamil makamına ulaşmakla yenilenme sorumluluğunu yerine getirmesidir. Dolayısıyla özeleştirilme olmadan, kişinin kendine yönelik içsel

düzenlemeleri yapmadan en önemlisi yaratılış amacı doğrultusunda hayatını tüm yönleriyle ortaya koyup değerlendirmeden bunu gerçekleştirme mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Akalm, Ş. H. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Beydavi, N. E. (691 H.). *Tefsiru'l-Beydavi*. Beyrut: Darü'l-İhyau't-Türasu'l-Arabiyye.
- Bilmen, Ö. (Ts.). *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen.
- Buhari, E. M. (2009). *Adab*. İstanbul: Ötüken.
- Bursevi, İ. H. (1968). *Ruhu'l-Beyan*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Cebecioglu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç.
- Cürcani, S. Ş. (2014). *Ta'rifat*. İstanbul: Litera.
- Çağrı, M. (2008). *Ruh. DİA*, İstanbul: TDV.
- Çamdibi, H. M. (2014). *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazal*. İstanbul: Çamlıca.
- Demirci, M. (2016). *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV.
- Doğan, M. (2014). *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Yazar.
- Düzgün, Ş. A. (2013). *Din Birey ve Toplum*. Ankara: Akçağ.
- Ed-Dimeşki, S. (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem.
- El-Cezviyye, İ. K. (1993). *Kitabu'r-Ruh*. İstanbul: İz.
- Erkan, A. (2006). *Elbeyan Arapça Türkçe Büyük Sözlük, 802*. İstanbul: Huzur.
- Esed, M. (1999). *Kur'an Mesajı*. İstanbul: İşaret.
- Ferra, E. (2010). *Meani'l-Kur'an*. Mısır: Darü'l-Misriyye.
- Fragar, R. (2002). *Kalp Nefs Ruh*. İstanbul: Gelenek.
- Gazali. (1989). *İhyau'Ulumu'd-Din. (Trc. Ahmet Serdaroglu)*, İstanbul: Bedir.
- Göka, E. (1990). *Savunma Mekanizmaları*. İstanbul: Risale.
- Güney, S. (2012). *Sosyal Psikoloji*. Ankara: Nobel.
- Gürses, İ., & Kılavuz, M. A. (2016). Kuşakların Ahlakî Değerleri Birlikte Öğrenmesi: *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, S.101-102.
- Humsi, A. (2015). *Er-Rafid*. Beyrut: El-Müessesetü'l-Hadis Li'l-Kitab.
- İbn Ebî'd-Dünya, H. (1986). *Muhasebetü'n-Nefs*. Beyrut: Daru'l-Kutübü'l-İlmiyye.
- İbn Kesir, İ.-D.-F. (1888). *Tefsiru'l-Kur'anî'l-Azim*. Beyrut: Dar Tayyibe.
- İbn Miskeveyh. (2013). *Tehzibu'l-Ahlak*. İstanbul: Büyüyenay.
- İsfahani, R. (2012). *Müfredat*. İstanbul: Çıra.
- Kanuci, E.-H. (1999). *Kanuci, Ebi Tayyib Sadık B.Fethu'l-Beyan Fi Makasidi'l-Kur'an, Daru'l-Kitab'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1999, Vu, 278*. Beyrut: Daru'l-Kitab'l-İlmiyye.
- Kara, N. (2004). *Kur'an'da Beden Dili*. İstanbul: Bilge.
- Karaman, H. (2007). *Kur'an Yolu*. Ankara: Dib.
- Kurtubi, E.-E. (1964). *El-Camiu'l Ahkami'l-Kur'an, Darü'l-Kutüb, Kahire 1964*. . Kahire: Darü'l-Kutüb.
- Kutub, S. (1989). *Fi Zilal-İl Kur'an*. İstanbul: Dünya.
- Merter, M. (2014). *I. Ulusal "Maneviyat Psikolojisi" Sempozyumu*. Kayseri: Sempozyum.
- Mevdudi, S. E. (1966). *Tefhimu'l-Kur'an*. İstanbul: İnsan.
- Muhasibi, H. (2011). *Er-Riaye*. İstanbul: İnsan.
- Muhasibi, H. (2011). *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*. İstanbul: Gelenek.
- Sabuni, M. A. (2014). *Sefvetu't-Tefasir*. Beyrut: El Mektebetül Asriye.
- Sa'lebi, E. (2002). *El Keşf ve'l-Beyan*. Beyrut: Daru'l-İhyau't-Türasu'l-Arabiyye.
- Songar, A. (1981). *Çeşitleme*. İstanbul: Kubbealtı.
- Taberi, M. (1992). *Camiu'l-Beyan Fi Te'vil'l-Kur'an*. Lübnan: Daru'lma'Rife.
- Tarhan, N. (2014). *İnanç Psikolojisi*. İstanbul: Timaş.
- Tarhan, N. (2015). *Değerler Psikolojisi ve İnsan*. İstanbul: Timaş.
- Tehanevi, M. (1998). *Keşşafu Istilahati'l-Fünun*. Lübnan: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Tirmizi. (Tarih Yok). *Kıyame'l*.
- Uludağ, S. (2006). *Nefis. Dia*. İstanbul: TDV.
- Zamahşeri, M. (1407 H.). *El-Keşşaf An Hakaiku Çamaidu't-Tenzil*. Beyrut: Daru'l-Kitab'l-Arabiyye.